

Voorbij het kapitalisme?

Paul de Beer

Bestaat er nog een alternatief voor het kapitalisme? Sinds de val van de Muur in 1989 en de ineenstorting van het communistische systeem in Oost- en Midden-Europa, twijfelt bijna niemand meer aan de economische superioriteit van het kapitalistische systeem. De laatste tijd mag de islam zich dan trachten op te werpen als een alternatief op sociaal en cultureel gebied, het staat buiten kijf dat het kapitalisme in economisch opzicht veel succesvoller is. Volgens sommigen is de economische stagnatie van de moslimwereld zelfs de belangrijkste reden voor het huidige antagonisme tegenover het Westen.

De economische superioriteit van het kapitalisme ten opzichte van het (voormalige) communisme zou in de eerste plaats blijken uit de hogere welvaart en hogere structurele economische groei. De claim van de superioriteit van het kapitalisme behelst echter nog twee andere aspecten, al worden die niet altijd expliciet genoemd. Het kapitalisme zou ook een hogere welvaart voor de minst bevoorrechte burgers en meer economische vrijheid voor iedereen opleveren. Deze twee claims behoeven enige toelichting.

Doorgaans wordt erkend dat de communistische landen in termen van sociale gelijkheid en welvaartsverdeling niet slechter en mogelijk zelfs beter presteerden dan het kapitalisme. Dankzij het hogere welvaartsniveau in de kapitalistische landen zouden de armsten in het Westen echter toch beter af zijn – in termen van reële welvaart – dan de armsten in de communistische landen. Deze claim is gebaseerd op het *trickle down*-mechanisme: grotere inkomensverschillen stimuleren de economische groei zo sterk, dat uiteindelijk ook degenen aan de onderkant van de inkomensverdeling een hoger reëel inkomen hebben dan bij een kleinere inkomensongelijkheid het geval zou zijn geweest. Als deze *trickle down*-these juist is, kan men met een beroep op de bekende rechtvaardigheidstheorie van John Rawls (1971) betogen dat het kapitalisme een rechtvaardiger systeem is dan het communisme. Volgens Rawls' *difference principle* is het welvaartsniveau van de minst bevoorrechten namelijk het doorslaggevende criterium voor de rechtvaardigheid van de inkomensverdeling. Grotere inkomensongelijkheid in combinatie met een hoger inkomen voor de minima is in de visie van Rawls rechtvaardiger dan kleinere ongelijkheid in combinatie met een lager minimuminkomen.

Een drievoudige overwinning van het kapitalisme?

Tussen elementaire vrijheidsrechten en het vigerende economische systeem lijkt geen eenduidig verband te bestaan. Eerbiediging van klassieke burgerrechten en politieke rechten, zoals vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vereniging en vergadering, vrijheid van godsdienst en algemeen kiesrecht, is onder het kapitalisme evenmin gegarandeerd als onder het communisme (denk aan voormalige dictaturen in Portugal, Spanje, Griekenland en Latijns-Amerika). Het kapitalisme lijkt echter aanzienlijk beter te scoren ten aanzien van de economische vrijheidsrechten. Economische vrijheid omvat vrijheid van consumptie en vrijheid van productie. Consumptievrijheid vereist dat men zelf kan bepalen welke goederen en diensten men aanschaft, productievrijheid dat men de productiemiddelen waarover men beschikt – arbeidskracht en/of kapitaal – naar eigen inzicht kan aanwenden. Het gaat hierbij echter niet alleen om de formele vrijheid ('negatieve vrijheid' in de terminologie van Isaiah Berlin (1969)), maar ook om de reële of materiële vrijheid ('positieve vrijheid'). Negatieve vrijheid houdt in dat men niets in de weg wordt gelegd om de vrijheid uit te oefenen, positieve vrijheid dat men ook daadwerkelijk in staat is om een vrije keuze te maken. Als alle denkbare producten op de markt te koop zijn en alle beroepen in beginsel voor iedereen open staan, is voldaan aan het criterium van negatieve vrijheid. Maar pas als men over voldoende inkomen beschikt om die producten aan te schaffen en als men de voor ieder beroep benodigde opleiding kan volgen, is er sprake van positieve consumptie- respectievelijk productievrijheid. Positieve productievrijheid vereist daarnaast dat men kan meebeslissen over de wijze van productie in het eigen bedrijf, bijvoorbeeld over de organisatie van het werk en over belangrijke investeringsbeslissingen. Er wordt dan wel gesproken van 'economische democratie'.

In dit artikel onderzoek ik of de claim van de drievoudige superioriteit van het kapitalisme – een hoger (gemiddeld) welvaartsniveau, een hogere welvaart voor de minst bevoorrechten en meer economische vrijheid – gerechtvaardigd is. Daartoe vergelijk ik eerst het kapitalisme met het (voormalige) communisme. Vervolgens probeer ik de vraag te beantwoorden of er nog andere economische systemen bestaan die een serieus alternatief voor het kapitalisme (kunnen) vormen.

Het overschatte belang van particulier kapitaalbezit

Waarin onderscheidt het kapitalisme zich van andere economische stelsels? Er bestaat weinig verschil van mening over dat de kern van het kapitalistische systeem is gelegen in particulier bezit van productiemiddelen en de vrije markt. Vaak lijkt men deze twee elementen als onlosmakelijk verbonden te beschouwen: particulier bezit van productiemiddelen vooronderstelt een vrije markt en een vrije markt vooronderstelt particulier bezit van productiemiddelen. Mijns inziens is dit een misvat-

ting. Ik verdedig hier de stelling dat het (economische) falen van het communisme in de eerste plaats het gevolg was van het ontbreken van voldoende marktwerking en veel minder van het gemis aan particulier kapitaalbezit. Daartoe richt ik eerst de aandacht op het belang van particulier bezit van productiemiddelen en vervolgens op het belang van marktwerking.

Goed gedefinieerde eigendomsrechten zijn essentieel voor het functioneren van de economie. Zonder duidelijke eigendomsrechten heeft immers niemand belang bij een doelmatige allocatie van (productie)middelen. De zogenaamde *tragedy of the commons* (Hardin 1981) is het archetypische voorbeeld van de consequenties van het ontbreken van eigendomsrechten: als weidegrond niemands eigendom is, heeft niemand er belang bij om de begrazing van het land te beperken, met als resultaat dat het land volledig kaal wordt gegraasd en zijn economische waarde verliest. Het spreekt – anders dan vaak wordt verondersteld – echter geenszins voor zich dat de eigendomsrechten in particuliere handen moeten zijn. In beginsel kan collectief eigendom van productiemiddelen net zo goed in een doelmatige allocatie resulteren als particulier eigendom, mits het collectieve eigendom op de juiste wijze wordt beheerd.

In een moderne economie neemt eigendom van productiemiddelen meestal de vorm aan van kapitaalbezit. Men heeft de productiemiddelen niet direct in bezit (in de zin dat men het recht op gebruik en beheer ervan heeft), maar indirect in de vorm van het (aandelen)kapitaal waarmee de productiemiddelen zijn gefinancierd. Kapitaalbezit levert in beginsel twee voorrechten op, namelijk de zeggenschap over de aanwending van het kapitaal en het genot van de opbrengst ervan. In geval van particulier kapitaalbezit staat het eerste recht doorgaans ten dienste van het tweede. De meeste kapitaalbezitters zijn uitsluitend geïnteresseerd in de opbrengst van het kapitaal (het rendement). Voorzover zij zeggenschap over de aanwending van het kapitaal (willen) uitoefenen, is dat met het doel de opbrengst ervan te maximaliseren. In geval van collectief kapitaalbezit is het echter goed denkbaar dat de zeggenschap ook een doel op zich is en zelfs belangrijker wordt gevonden dan de opbrengst van het kapitaal. Zo stelden de communistische regimes er groot belang in de economische ontwikkeling van hun landen in een bepaalde richting te sturen, namelijk die van ‘zware industrie’, en zich daarbij niet louter te laten leiden door het rendement op het kapitaal.

Dat het rendement op kapitaal een belangrijke prikkel vormt voor een juiste allocatie van de productiemiddelen, lijkt een directe relatie te veronderstellen tussen de zeggenschap over het kapitaal en de opbrengst ervan. In het moderne kapitalisme is deze band echter grotendeels verbroken, althans bij de meeste grote ondernemingen. De zeggenschap over het ondernemingsbeleid berust volledig bij het management, dat in de meeste gevallen slechts een klein deel van het aandelenkapitaal bezit.¹ De meeste aandeelhouders hebben een te verwaarlozen invloed op het beleid van de onderneming – in ieder geval in een land als Nederland (zeker niet het minst

succesvolle kapitalistische land), waar het zogenaamde structuurregime de invloed van de aandeelhouders tot een minimum beperkt, tenzij zij een meerderheid van de aandelen in handen hebben. Terwijl aandeelhouders derhalve nauwelijks over *voice* beschikken (in de terminologie van Hirschman 1970), kunnen zij wel indirect invloed uitoefenen via de *exit*-optie, namelijk door aandelen te kopen en te verkopen. In theorie volstaat deze optie om een efficiënte allocatie van het kapitaal af te dwingen. Dit veronderstelt evenwel dat beleggers rationeel handelen en perfecte informatie hebben over de (toekomstige) prestaties van bedrijven. Het is genoegzaam bekend dat niet aan deze voorwaarden wordt voldaan. Zoals Keynes al zo mooi in zijn *General theory* (1936) beschreef, gaat het er op de aandelenmarkt niet zozeer om dat men het toekomstige rendement van ondernemingen voorspelt, maar vooral het gedrag van andere handelaren in aandelen. Als gevolg daarvan worden de schommelingen in de aandelenkoersen sterker bepaald door speculatiemotieven, irrationele marktsentimenten en massapsychologie dan door het beleid van de ondernemingen. Dit stimuleert de bedrijfsleiding vooral om zich te richten op het kortetermijnbelang van de aandeelhouders (de *shareholder value*) en veel minder op het rendement op langere termijn.

De veronderstelling dat particulier bezit van kapitaal (of productiemiddelen) automatisch de juiste prikkels genereert voor een doelmatige allocatie van het kapitaal berust dus op een misvatting. Van de *exit*-optie van aandeelhouders gaat weliswaar enige corrigerende werking uit in geval van een falende bedrijfsvoering, maar er is geen reden om aan te nemen dat particulier kapitaalbezit tot een optimale allocatie leidt. Er is dan evenmin reden om er vanuit te gaan dat collectief bezit van kapitaal slechtere resultaten oplevert.

Staatsbedrijven en particuliere bedrijven

Het verschil tussen een bedrijf dat in bezit is van de staat en een particulier bedrijf is minder groot dan vaak wordt verondersteld. Het verschil lijkt vaak groot doordat staatsbedrijven op een ander soort markt (bijvoorbeeld met een natuurlijk monopolie) opereren dan particuliere bedrijven. Maar indien een staatsbedrijf en een particulier bedrijf hun producten op dezelfde markt aanbieden, zijn er slechts twee belangrijke verschillen.

Het eerste verschil is dat een particuliere onderneming die structureel verliesgevend is, onherroepelijk failliet gaat. Op een gegeven moment zal zij geen (werk)kapitaal meer kunnen verkrijgen doordat de kapitaalverstreckers de geldkraan dichtdraaien. Een verliesgevend overheidsbedrijf kan evenwel langdurig door de overheid in stand worden gehouden. Bij bedrijven die zogenaamde publieke goederen leveren waarnaar op de markt geen koopkrachtige vraag bestaat (politie, justitie, wegen, dijken), spreekt dit voor zich. Bij een bedrijf dat op een 'normale' markt concurreert met op winst gerichte particuliere ondernemingen, ligt dergelijke overheidssteun niet voor de hand – ze is zelfs in strijd met Europese regelgeving. Het ge-

vaar bestaat evenwel dat de overheid onder druk van lobbygroepen – zowel van werknemers- als van werkgeverskant – een bedrijf langer steunt dan economisch en maatschappelijk wenselijk is. Voor staatsbedrijven geldt vaak een ‘zachte budgetrestrictie’ (Kornai 1992), terwijl particuliere bedrijven te maken hebben met een ‘harde budgetrestrictie’. Een dergelijke zachte budgetrestrictie kan de economische efficiëntie ernstig schaden, doordat schaarse productiemiddelen worden aangewend voor niet-rendabele productie (zogenaamde statische inefficiëntie). Daarnaast tast een zachte budgetrestrictie ook de efficiëntie op langere termijn aan, doordat ze de prikkel wegneemt voor innovatie in de vorm van nieuwe producten en nieuwe productieprocessen (dynamische inefficiëntie).

Een tweede belangrijk verschil tussen een staatsbedrijf en een particulier bedrijf is dat de overheid als eigenaar van een bedrijf andere doelstellingen heeft dan particuliere eigenaars. Waar particulieren doorgaans alleen een zo hoog mogelijk rendement op hun kapitaal nastreven, kan de overheid ook sociale doeleinden hebben, bijvoorbeeld milieuvriendelijke productie, goede arbeidsomstandigheden of redelijke beloningsverhoudingen. Daarvoor zal de overheid vaak bereid zijn met minder winst en dus een lager rendement op het geïnvesteerde kapitaal genoegen te nemen. Aangezien maximaal rendement op kapitaal uit maatschappelijk oogpunt nooit het hoogste, laat staan het enige doel kan zijn, pleit dit eerder vóór dan tegen staatsbezit van bedrijven.

Staatsbedrijven en particuliere bedrijven onderscheiden zich derhalve vooral van elkaar doordat de overheid als eigenaar van een staatsbedrijf vaker gebruik zal maken van de *voice*-optie om het ondernemingsbeleid te sturen, terwijl particuliere eigenaars van bedrijven meer zijn aangewezen op de *exit*-optie. Tegenover het risico dat de overheid niet-rendabele ondernemingen te lang instandhoudt, staat daarbij het voordeel dat zij zich sterker richt op maatschappelijke doeleinden en op het langetermijnrendement in plaats van op kortetermijn (speculatie)winst.

Het belang van particulier kapitaalbezit dient niet alleen te worden beoordeeld aan de hand van de totale welvaart, maar ook op basis van de welvaart voor de minst bevoorrechten en voor de mate van economische vrijheid.

Het behoeft nauwelijks betoog dat particulier kapitaalbezit gepaard gaat met een schevere inkomensverdeling dan staatsbezit. Kapitaal is immers niet alleen een belangrijke bron van inkomen (in de vorm van dividenden en dergelijke), maar ook van kapitaalaccumulatie. Voor kapitaalbezit geldt bij uitstek het Mattheus-effect: ‘Want wie heeft, dien zal gegeven worden, en hij zal overvloediglijk hebben; maar wie niet heeft, van dien zal genomen worden, ook dat hij heeft’ (Mattheus 12:13). Indien bedrijven staatsbezit zijn, komt de winst echter in gelijke mate aan de gehele bevolking toe. Bij een even hoog gemiddeld welvaartsniveau zijn de minst bevoorrechten dus beter af dan in geval van particulier kapitaalbezit.

Collectief kapitaalbezit tast wel de individuele vrijheid aan om kapitaal naar eigen goeddunken aan te wenden. Echter, het is de vraag of hierdoor een elementair vrijheidsrecht wordt aangetast. De vrijheid van beroepskeuze en de consumptievrij-

heid laten collectief kapitaalbezit in beginsel intact, mits er sprake is van een functionerende consumptiegoederenmarkt en arbeidsmarkt. Bovendien is het denkbaar dat de overheid aan werknemers in staatsbedrijven meer zeggenschap toekent dan in particuliere bedrijven het geval is.

De verkeerd begrepen werking van het marktmechanisme

In een moderne economie moet over de aanwending of allocatie van ontelbaar vele schaarse goederen worden beslist. Het gaat daarbij zowel om de vraag hoeveel er van elk van de talloze consumptiegoederen en -diensten moet worden geproduceerd (van wasmiddelen tot televisies, van kappersdiensten tot juridisch advies), als de vraag hoe de 'schaarse' productiemiddelen (arbeid, grondstoffen, energie, kapitaal) moeten worden ingezet. Een van de sterkste argumenten vóór een kapitalistische economische orde is dat een vrije markt – althans in theorie – het meest efficiënte allocatiemechanisme is. Efficiënt in de zin dat het aanbod en de vraag van goederen en diensten goed op elkaar aansluiten, zodat er geen schaarse middelen braak blijven liggen (doordat het aanbod groter is dan de vraag) of worden verspild (doordat het omgekeerde geldt). Via het prijsmechanisme zorgt de 'onzichtbare hand' van Adam Smith ervoor dat vraag en aanbod steeds weer naar een efficiënt evenwicht tenderen.

Dat het marktmechanisme efficiënt is, betekent echter nog niet dat andere coördinatiemechanismen inefficiënt zijn. In de jaren dertig van de vorige eeuw betoogde de Poolse econoom Oskar Lange, dat het – opnieuw: in theorie – mogelijk is in een socialistische economie het marktmechanisme op een zodanige wijze na te bootsen, dat het precies dezelfde uitkomsten oplevert en dus even efficiënt is als de vrije markt. De overheid zou daartoe als 'marktmeester' moeten optreden en zodanige prijzen vaststellen dat vraag en aanbod steeds in evenwicht zijn. Voorzover men de uitkomsten van het marktmechanisme niet wenselijk vindt – bijvoorbeeld omdat men deze onrechtvaardig acht – heeft de overheid in een socialistisch systeem bovendien de mogelijkheid deze te corrigeren. Een socialistische economie is dus niet minder efficiënt, maar wel rechtvaardiger dan een kapitalistische economie.

Deze stelling van Lange werd heftig bekritiseerd door de Oostenrijkse econoom Friedrich Hayek (zie Roemer 1994, § 4). Volgens Hayek zou een centrale 'marktmeester' over een onvoorstelbare hoeveelheid informatie moeten beschikken om te zorgen dat vraag en aanbod in een socialistische economie daadwerkelijk goed op elkaar aansluiten. De marktmeester zou de vraag en het aanbod van alle goederen en diensten moeten kennen om zodanige prijzen vast te stellen dat er daadwerkelijk een efficiënte allocatie totstandkomt. Hij (lees: de overheid) zou echter nauwelijks prikkels ondervinden om dit werk adequaat uit te voeren. De theoretische analyse van Lange had dus geen enkele praktische betekenis. De ervaringen in de voormalige communistische landen – met lange rijen voor de winkels aan de ene kant en ar-

beidskrachten die op hun werk niets te doen hadden aan de andere kant – lijken Hayek in het gelijk te stellen. Het wekt dan ook geen verbazing dat Hayek tegenwoordig de meest bewonderde econoom in het voormalige Oostblok is, terwijl vrijwel niemand meer Lange kent.

Toch slaat Hayeks kritiek op de socialistische economie haast even hard terug op de idee van de vrije markt in de neoklassieke theorie. De veronderstelling dat via het prijsmechanisme een efficiënte allocatie van schaarse middelen totstandkomt, is namelijk evenzeer een louter theoretische constructie die op uiterst onrealistische veronderstellingen berust. Zo wordt in het zogenaamde Arrow-Debreu-model (waarin de theorie van de efficiënte markt is geformaliseerd) verondersteld dat er een perfect werkende markt bestaat voor de handel in alle denkbare goederen en diensten op ieder willekeurig moment in de toekomst. Dit betekent bijvoorbeeld dat er op dit moment een markt moet zijn waarop de levering van een bepaald soort wasmiddel over twintig jaar (maar ook over honderd of duizend jaar) wordt bepaald. Bovendien moet er op die markt sprake zijn van perfecte concurrentie en moeten de consumenten over perfecte informatie beschikken. De Amerikaanse econoom en Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz heeft er in een opmerkelijk (maar weinig opgemerkt) boek uit 1994, *Whither socialism?*, op gewezen dat een efficiënte vrije markt een even grote illusie is als een efficiënte centraal geleide markt.

Kenmerkend voor het ‘reëel bestaande kapitalisme’ is echter niet de vrije markt uit het economische leerboek. Het praktijkvoorbeeld dat daarin vaak wordt gegeven van een groenten- of bloemenveiling is immers heel atypisch voor een kapitalistische markteconomie. De vrije markt uit de neoklassieke economische theorie lijkt, met kenmerken als evenwicht, rust, homogene producten, volledige informatie en vreedzame concurrentie tussen identieke, verwaarloosbaar kleine bedrijven die geen winst maken (sic!), in vrijwel niets op een werkelijke markt in een kapitalistische economie. Die wordt immers gekenmerkt door overschotten en tekorten, dynamiek, productdifferentiatie, ondoorzichtigheid, fusies en overnamen, faillissementen en monopoliewinsten: verschijnselen die in de theorie hooguit als betreurenswaardige aberraties aandacht krijgen.

Het theoretische bewijs dat ‘echte’ markten een efficiënt allocatiemechanisme vormen, moet nog worden gevonden. Toch valt er veel voor te zeggen dat het kapitalisme zijn kracht juist ontleent aan het feit dat markten in de praktijk verschillen van de ideaaltypische vrije markt. De kracht van het kapitalisme is immers niet zozeer gelegen in zijn evenwicht en efficiëntie, maar in zijn dynamiek. Anders geformuleerd: het succes van een economie wordt niet in de eerste plaats bepaald door haar statische efficiëntie, maar door haar dynamische efficiëntie. De voortdurende strijd om de (markt)macht, die gepaard gaat met verschijnselen als (tijdelijke) monopolievorming, extreme winsten en verliezen, ondoorzichtigheid en verspilling – volgens de theorie funest voor een efficiënte allocatie –, vormt juist de drijfveer voor de dynamiek van het kapitalisme. Zoals een andere (van oorsprong) Oostenrijkse

econoom, Joseph Schumpeter, in de jaren veertig heeft beschreven, zet het vooruitzicht op monopoliewinsten bedrijven ertoe aan nieuwe producten of productieprocessen te ontwikkelen die hen een voorsprong opleveren ten opzichte van hun concurrenten. Wie in deze strijd achteropraakt, zal uiteindelijk het onderspit delven. Economische vooruitgang is, naar het bekende woord van Schumpeter, het resultaat van ‘creatieve destructie’ (Schumpeter 1943).

Het is juist dit aspect van een kapitalistische markt dat een centraal gecoördineerde markt in een socialistische economie ontbeert. Dus zelfs – nee: juist – als de overheid als marktmeester erin zou slagen vraag en aanbod perfect op elkaar af te stemmen, zou een socialistische economie op den duur een onoverbrugbare achterstand oplopen ten opzichte van een dynamische kapitalistische economie.²

‘Dynamische’ markt

Het voorgaande betekent nog niet dat volledige vrijemarktwerking de hoogste welvaart oplevert. Een ‘vrije’ markt is in feite een logische contradictie. Een markt is immers een institutie die alleen onder bepaalde condities kan functioneren. Zo vooronderstelt een markt een goede regeling van eigendomsrechten, een zekere mate van vertrouwen tussen de marktpartijen en een onafhankelijk rechtssysteem waar een beroep op kan worden gedaan indien een partij zijn contractuele verplichtingen niet nakomt. Een markt kan, met andere woorden, alleen goed functioneren als hij is ingebed in een bepaalde cultuur en wordt ondersteund door een rechtssysteem.

Daarnaast kan overheidsingrijpen nodig zijn om te waarborgen dat een markt goed blijft functioneren. Bedrijven doen immers voortdurend pogingen om marktmacht te veroveren en daarmee het marktmechanisme buiten werking te stellen. Terwijl dit streven naar marktmacht de belangrijkste drijfveer is voor innovatie en economische groei, kan het realiseren van te veel marktmacht verstarrend werken en groei in de weg staan. Als een bedrijf erin slaagt om al zijn concurrenten uit te schakelen en toetreding van nieuwe concurrenten tot ‘zijn’ markt te blokkeren, verdwijnt immers de prikkel voor verdere vernieuwing. In dat geval dient de overheid – of een door haar ingestelde instantie, zoals een mededingingsautoriteit – de machtsconcentratie te breken en weer marktwerking en concurrentie mogelijk te maken. Het is dan ook niet toevallig dat juist een dynamische markteconomie als de Amerikaanse zeer strikte mededingingswetgeving kent.

Concluderend is het bestaan van ‘dynamische’ markten een belangrijker voordeel voor welvaartsgroei dan particulier bezit van productiemiddelen. Het feit dat de welvaart in de centraal geleide economieën van Midden- en Oost-Europa op den duur steeds verder achterbleef bij die van het kapitalistische Westen, werd dan ook in de eerste plaats veroorzaakt door het gemis aan markten die een stimulans vormden voor innovatie en ‘creatieve destructie’.

Inkomensverschillen

Uit het voorgaande volgt nog niet dat marktwerking ook voor de minst bevoorrechten de hoogst mogelijke welvaart oplevert. Het behoeft weinig betoog dat markten in het algemeen niet leiden tot een evenwichtige inkomensverdeling. Op een ideaaltypische vrije markt worden inkomensverschillen bepaald door de verschillen in productiviteit tussen arbeidskrachten. Of dergelijke inkomensverschillen rechtvaardig zijn, daarover kan men twisten, maar het is in ieder geval duidelijk dat als mensen sterk verschillen in (aangeboren of verworven) capaciteiten, navenant grote inkomensverschillen het resultaat zijn. Het is aannemelijk dat de wijze waarop markten in werkelijkheid functioneren nog tot veel grotere inkomensverschillen leidt. Machtconcentraties en monopolievorming gaan immers gepaard met extreem hoge winsten die zeer ongelijk worden verdeeld over de (werkende) bevolking. Daar komt nog bij dat de arbeidsmarkt regelmatig wordt geconfronteerd met aanbodoverschotten (lees: werkloosheid). Die vergroten de inkomensverschillen nog eens, doordat een deel van de beroepsbevolking is aangewezen op een (meestal lage) sociale uitkering.

Toch hoeft dit alles niet te betekenen dat de minst bevoorrechten in een markteconomie slechter af zijn dan in een communistische economie. Volgens de in de inleiding genoemde *trickle down*-these zou de sterkere welvaartsgroei in een kapitalistische economie immers doorsijpelen naar de laagste regionen, waardoor op den duur ook de 'onderkant' van de samenleving beter af is dan in een communistisch systeem. Theoretisch noch empirisch berust deze these echter op een sterk fundament. Aangezien het loon van de minst bevoorrechten op een ideaaltypische vrije markt gelijk is aan hun productiviteit, moet men aannemelijk maken dat zij in een marktstelsel een hogere productiviteit hebben dan in een communistisch systeem. Op zichzelf prikkelt de koppeling tussen beloning en productiviteit op de vrije markt de minst bevoorrechten hun productiviteit te verhogen, bijvoorbeeld door zich te scholen. Daarvoor dienen zij wel over het benodigde intellectuele en financiële vermogen te beschikken. In de praktijk hebben velen echter ofwel te weinig intellectuele capaciteiten om via scholing een substantieel hogere productiviteit te verwerven ofwel zijn zij vanwege de onzekere toekomstige opbrengst niet in staat een opleiding te financieren (bijvoorbeeld door een lening af te sluiten). Daarom kennen alle rijke kapitalistische economieën een grotendeels collectief gefinancierd onderwijsstelsel dat in beginsel voor iedereen toegankelijk is. Marktwerking alleen is dus een onvoldoende voorwaarde voor het maximaliseren van de productiviteit – en daarmee het loon – van de minst bevoorrechten.

Aanzienlijk meer verschil van mening bestaat er over de vraag of het op den duur ook in het belang van de minst bevoorrechten is dat er via belastingheffing, sociale zekerheid en subsidies inkomensoverdracht van hogere naar lagere inkomens plaatsvindt. Op korte termijn zijn zij daardoor natuurlijk beter af, maar op langere termijn zou er sprake kunnen zijn van een 'afruïl' tussen gelijkheid en doelmatig-

heid (vgl. Okun 1975). Als men het inkomen van de minst productieven te veel ondersteunt, vermindert voor hen de prikkel om hun positie op eigen kracht te verbeteren door scholing of werk. En als de meest productieven te zwaar worden belast, neemt ook voor hen de prikkel af om zich in te spannen, waardoor de belastingopbrengst daalt.

De trickle down-these mag zich sinds de jaren tachtig verheugen in brede steun onder economen en beleidsmakers. Toch is de empirische onderbouwing ervan weinig overtuigend. In kapitalistische landen met grote inkomensverschillen zou het netto-inkomensniveau van de armsten dan immers hoger moeten zijn dan in landen met kleinere inkomensverschillen. De feiten leren evenwel anders. In de Verenigde Staten is de inkomensongelijkheid ongeveer twee keer zo groot als in Europese landen als Nederland, België, Duitsland en Noorwegen. Hoewel het gemiddelde netto-inkomen in de Verenigde Staten ook beduidend hoger is, is het armoedepercentage – op basis van het Nederlandse bijstandsniveau – vergelijkbaar met dat in genoemde Europese landen.³ Houdt men er rekening mee dat de armen in de Europese verzorgingsstaten een veel ruimer aanbod van gratis voorzieningen ter beschikking staat, dan is de conclusie gerechtvaardigd dat de armste Amerikanen er slechter aan toe zijn dan hun lotgenoten in het noordwestelijk deel van Europa. De grotere inkomensongelijkheid in de Verenigde Staten valt derhalve niet te rechtvaardigen met een beroep op Rawls' *difference principle*.

Op grond van de trickle down-these zou men ook verwachten, dat in een periode van economische groei en toenemende inkomensverschillen de armoede (op basis van een absolute, dat wil zeggen in koopkrachttermen constante armoedegrens) daalt. De ontwikkeling in Nederland in de afgelopen twintig jaar laat evenwel anders zien. Tussen 1977 en 1999 groeide de Nederlandse economie met gemiddeld 2,4% per jaar, terwijl de inkomensverschillen in diezelfde periode met ca. 8% toenamen. Het percentage arme huishoudens was in 1999 met 13,1% echter nog altijd iets hoger dan in 1977 (12,6%).⁴ De beloften die de trickle down-these doet, zijn dan ook weinig geloofwaardig als noch een vergelijking tussen landen, noch de ontwikkeling over een periode van twintig jaar aanwijzingen oplevert voor een positief effect van grotere inkomensverschillen op de inkomenspositie van de minst bevoorrechtten.

Economische vrijheid

Het derde criterium op grond waarvan het kapitalisme hier wordt beoordeeld, is dat van de economische vrijheid. Als men zich alleen op 'negatieve' vrijheid richt, scoort een markteconomie aanzienlijk beter dan een centraal geleide economie. De markt staat immers garant voor formele consumptievrijheid en productievrijheid. De econoom en filosoof (en Nobelprijswinnaar) Amartya Sen betoogt daarom in *Development as freedom* (1999) dat de markt behalve als instrument voor een efficiënte allocatie ook waardering verdient als bron van keuzevrijheid.

De prestaties van een ‘vrije’ markteconomie ten aanzien van de ‘positieve’ consumptie- en productievrijheid verdienen echter minder lof. Consumptievrijheid heeft immers weinig betekenis voor wie over onvoldoende inkomen beschikt. Armoede is des te schrijnender wanneer men dagelijks wordt geconfronteerd met een overvloedig aanbod aan onbereikbare consumptiegoederen. Daar komt nog bij dat bepaalde goederen (publieke goederen als defensie, justitie, een schoon milieu en een ongerepte natuur) per definitie niet ‘op de markt’ te verkrijgen zijn en dus om overheidsoptreden vragen.

De productievrijheid van burgers heeft pas werkelijk betekenis als er tussen de partijen die elkaar op de arbeidsmarkt treffen een zeker machtsevenwicht bestaat. Daarvan is maar al te vaak geen sprake. Individuele aanbieders van arbeid (lees: werknemers) zijn vaak (haast letterlijk) geen partij voor werkgevers. Als er sprake is van hoge werkloosheid – een periodiek voorkomend verschijnsel in kapitalistische economieën – mag een werkzoekende al blij zijn als hij of zij überhaupt werk vindt. En als een werknemer eenmaal aan het werk is, wordt hij in de meeste bedrijven onderworpen aan een gezagsverhouding die zijn zeggenschap tot een minimum beperkt. Alleen door collectieve actie kunnen de ongelijke machtsverhoudingen op de ‘vrije’ arbeidsmarkt enigszins worden rechtgetrokken: hetzij door het optreden van vakbonden, hetzij door beschermende wetgeving ten aanzien van het minimumloon, arbeidstijden, arbeidsomstandigheden, en dergelijke. Vergroting van de positieve vrijheid van werknemers gaat dus onvermijdelijk gepaard met inbreuk op het ‘vrije’ marktmechanisme.

De balans opgemaakt

Het staat buiten kijf dat, mondiaal gezien, de welvarendste landen kapitalistisch zijn. Dit lijkt voldoende bewijs voor de economische superioriteit van het kapitalistische systeem. Toch dienen nog twee vragen te worden beantwoord alvorens men tot een afgewogen beoordeling van het kapitalisme kan komen. Ten eerste, aan welke kenmerken dankt het kapitalisme zijn superieure economische prestaties? Ten tweede, is het kapitalisme ook superieur als het gaat om sociale rechtvaardigheid (hier geïnterpreteerd als de positie van de minst bevoorrechte bevolkingsgroepen) en economische vrijheid?

Ten aanzien van de eerste vraag heb ik betoogd dat de successen van het kapitalisme vooral te danken zijn aan het marktmechanisme en veel minder aan het particuliere bezit van productiemiddelen. Het is dan ook opmerkelijk dat het kapitalisme vaak vooral met het laatste wordt geassocieerd. De tweede vraag levert een minder eenduidig antwoord op. Het lijkt weinig twijfel dat het kapitalisme gepaard gaat met grotere (inkomens)ongelijkheid dan een communistisch systeem, maar het is niet zonder meer duidelijk in welk systeem de minst bevoorrechten (in absolute zin) het beste af zijn. Wel zijn er sterke aanwijzingen dat binnen het kapitalistische systeem grotere ongelijkheid niet vanzelf gepaard gaat met een dusdanig hogere to-

tale welvaart dat daardoor ook de minst bevoorrechten een hogere welvaart hebben. Hoewel het kapitalisme over het algemeen samengaat met grotere formele of 'negatieve' economische vrijheid dan het communisme, scoort het veel minder goed ten aanzien van de materiële of 'positieve' keuzemogelijkheden. Vooral op een 'vrije' arbeidsmarkt is sprake van een grote machtsongelijkheid, die de feitelijke mogelijkheden van (potentiële) werknemers om een baan naar wens te kiezen en invloed uit te oefenen op de productieomstandigheden, ernstig beperkt.

Is er aan het begin van de eenentwintigste eeuw nog een reëel alternatief voor het kapitalisme, dat er niet voor onderdoet in termen van welvaartsgroei, maar beter scoort ten aanzien van sociale rechtvaardigheid en economische vrijheid?

Het bovenstaande leert ons dat we een dergelijk alternatief niet moeten zoeken in een alternatief voor het marktmechanisme. Hoewel de markten in de kapitalistische landen verre van perfect zijn, lijkt er geen werkbaar alternatief te bestaan voor de concurrentie op de markt als drijvende kracht achter economische innovatie en vooruitgang. Dat neemt niet weg dat er vele goede redenen zijn om de uitkomst van 'vrije' marktwerking te corrigeren, maar dat is iets anders dan marktwerking geheel te vervangen door een ander coördinatiemechanisme.

Bij het particulier bezit van productiemiddelen ligt dit anders. Zoals ik heb toegezegd, is er weinig reden om aan te nemen dat de relatie tussen kapitaalbezit en bedrijfsleiding in kapitalistische economieën optimaal is: niet uit het oogpunt van een rechtvaardige verdeling, maar ook niet uit het oogpunt van dynamische economische efficiëntie. Het is daarom heel wel denkbaar dat een andere verdeling van het kapitaalbezit of een andere relatie tussen kapitaalbezitters en bedrijfsleiding tot gelijkwaardige of zelfs betere resultaten zou kunnen leiden. Tegenover het reëel bestaande kapitalisme, maar ook tegenover het (vroegere) communisme wil ik hier daarom twee alternatieven bespreken, te weten 'volkskapitalisme' en 'werknemerskapitalisme'.

Volk s k a p i t a l i s m e

Een mogelijk alternatief voor de bestaande zeer scheve verdeling van het kapitaalbezit in de kapitalistische economieën is het 'volkskapitalisme'. In dit systeem is het ondernemingskapitaal evenwichtig verdeeld over de gehele bevolking. Een dergelijke evenwichtige verdeling is een reële optie indien de staat als enige of grootste kapitaalbezitter dit kapitaal wil privatiseren, zoals in veel Oost-Europese landen na 1989 is gebeurd. Het is veel lastiger te realiseren indien men uitgaat van een situatie van zeer ongelijk verdeeld particulier kapitaalbezit, zoals in West-Europa en de Verenigde Staten het geval is. Niettemin is het interessant deze mogelijkheid op haar merites te beoordelen. Het grootste pluspunt van het volkskapitalisme is zijn bijdrage aan een rechtvaardige verdeling. Als iedere burger een gelijk aandelenkapitaal heeft, maakt ieder aanspraak op een gelijk deel van het kapitaalrendement. Feitelijk komt een systeem van volkskapitalisme erop neer dat iedere burger jaarlijks een on-

voorwaardelijk 'basisinkomen' ontvangt in de vorm van dividend op het totale bedrijfskapitaal. In tegenstelling tot de meeste voorstellen voor een basisinkomen, varieert de hoogte van dit basisinkomen wel met het behaalde rendement op kapitaal. De vraag is vervolgens welk effect volkskapitalisme heeft op de hoogte van dit rendement of, meer in het algemeen, op de economische groei. Het antwoord hangt af van de vraag of er in een volkskapitalistisch stelsel sprake is van een vrije kapitaalmarkt. Is dit het geval, dan verschilt het alleen van de bestaande kapitalistische economieën door de gelijkmatige beginverdeling van het kapitaal over de bevolking. Zoals de ervaringen in diverse Oost-Europese landen hebben geleerd, is het aannemelijk dat er een levendige handel in kapitaal zal ontstaan waardoor het kapitaal al snel zeer scheef over de bevolking verdeeld raakt. Zeker in een relatief arm land zullen veel burgers hun kapitaal het liefst zo snel mogelijk te gelde maken in plaats van te wachten op een onzeker toekomstig rendement. Een dergelijke vorm van 'volkskapitalisme' levert op termijn dan ook geen wezenlijk andere uitkomsten op – in economische groei noch in verdeling en vrijheid – dan het 'gewone' kapitalisme (vergelijk Roemer 1998).

Is het kapitaal daarentegen niet vrij verhandelbaar maar persoonsgebonden, dan zal de uitkomst vrijwel identiek zijn aan die van een communistisch of staatskapitalistisch stelsel. Immers, in dat geval zal de overheid (of een door haar aangewezen publiek orgaan) moeten beslissen over de allocatie van het kapitaal. Het enige verschil met het staatskapitalisme is, dat de bevolking een directe claim kan leggen op de opbrengst van het kapitaal, zodat de overheid minder vrijheid heeft om zelf te bepalen waarvoor men deze opbrengst aanwendt. De conclusie is echter gerechtvaardigd, dat volkskapitalisme in de praktijk ofwel al snel in 'gewoon' kapitalisme uitmondt, ofwel een specifieke vorm van staatskapitalisme is.

Werknemerskapitalisme

Een ander alternatief dat serieuze overweging verdient, is het werknemerskapitalisme. In dit model zijn de werknemers collectief eigenaar van het bedrijf waarin zij werken, dat daarmee een werknemerscoöperatie wordt. De grote aantrekkingskracht van dit model is, dat een hoge mate van economische democratie wordt gerealiseerd in de vorm van arbeiderszelfbestuur. De concrete vorm hiervan kan uiteenlopen, maar het ligt in ieder geval voor de hand dat de werknemers gezamenlijk de bedrijfsleiding benoemen en ontslaan. Daarnaast zouden zij ook over belangrijke ondernemingsmaatregelen, zoals omvangrijke investeringen of saneringen, democratisch kunnen beslissen.

In een coöperatie zijn de belangen van de werknemers per definitie identiek aan die van de eigenaren van het bedrijf, terwijl die belangen in het huidige kapitalisme vaak op gespannen voet met elkaar staan (vergelijk Bowles en Gintis 1998). Terwijl loonkostenmatiging in een 'gewoon' bedrijf hooguit indirect voordeel oplevert voor de werknemers (doordat de kans op werkloosheid afneemt), profiteren zij er in een

corporatie direct van doordat het rendement op hun kapitaal hoger wordt (al wordt dit misschien niet meteen uitgekeerd in de vorm van dividend). Ook als werknemers zich extra inspanningen getroosten, komt de opbrengst daarvan geheel aan henzelf ten goede en niet deels aan anderen (i.c. de aandeelhouders). Dit is een belangrijke prikkel voor vergroting van zowel de statische als de dynamische efficiëntie van het bedrijf.

Ondanks deze pluspunten van werknemerskapitalisme, kleven er verschillende bezwaren aan (vergelijk Estrin 1989). In de eerste plaats lopen werknemers in een coöperatie veel meer risico dan werknemers in een 'normaal' bedrijf. Terwijl een faillissement van hun bedrijf voor werknemers normaal gesproken 'alleen' verlies van inkomen betekent, zullen de werknemers van een coöperatie ook hun, wellicht in vele jaren opgebouwde kapitaal verliezen. Daarom lijkt het ook bij werknemerskapitalisme wenselijk in ieder geval een deel van het kapitaal over meerdere bedrijven te spreiden (zie hierna). Risicomijding door werknemers kan ook leiden tot onderinvesteringen. Zij zullen immers terughoudend zijn met veelbelovende, maar riskante investeringen. De innovatiegerichtheid van coöperaties is daardoor lager dan van particuliere bedrijven.

In de tweede plaats is het voor coöperaties lastiger nieuw kapitaal aan te trekken. Als men geen afbreuk wil doen aan het coöperatieve karakter kan men immers geen extra aandelen uitgeven. Men is dan volledig aangewezen op ingehouden winsten en op leningen.

In de derde plaats bestaat het gevaar dat coöperaties zich sterk op de belangen van het zittende personeel richten. Zo zullen coöperaties over het algemeen niet méér dan 'normale' bedrijven – en dus minder dan staatsbedrijven – maatschappelijke doeleinden nastreven. Belangrijker nog is dat het zittende personeel zich nogal 'conservatief' zou kunnen opstellen. Enerzijds zou het zich kunnen verzetten tegen het aannemen van nieuw personeel dat deel gaat nemen in het kapitaal van de onderneming. Daardoor wordt de spoeling immers dunner. Dit zou een reden kunnen zijn om aan nieuwe medewerkers niet of pas na geruime tijd een volwaardige status toe te kennen, in de zin van een vaste aanstelling en deelname in het bedrijfskapitaal. Anderzijds zou het personeel zich teweer kunnen stellen tegen (gedwongen) ontslagen, ook als dit uit bedrijfseconomisch oogpunt wenselijk is.

De nadelen van bedrijven die volledig in handen zijn van het eigen personeel lijken het best te worden ondervangen door het werknemersbezit te beperken tot een deel van het kapitaal van de eigen onderneming. Dit betekent dat ook andere kapitaalbezitters een aandeel in het bedrijf (kunnen) verwerven, maar ook dat de werknemers een deel van hun kapitaal in andere bedrijven kunnen beleggen. Dit kan bijvoorbeeld worden gerealiseerd door vertrekkende medewerkers hun opgebouwde kapitaalaanspraken mee te laten nemen om zich daarmee bij een nieuw bedrijf 'in te kopen'. Ieder bedrijf verkrijgt dan na verloop van tijd een gemengd werknemersfonds, dat een deel van het kapitaal van de eigen onderneming in bezit heeft en daarnaast over een gevarieerd pakket aan aandelen in andere bedrijven beschikt. Het

voordeel hiervan is dat het risico van de werknemers meer wordt gespreid, dat zij in geval van faillissement niet hun volledige kapitaal verliezen en dat zij zich niet uitsluitend op de belangen van het eigen bedrijf zullen richten. Door naast het (eigen) werknemerskapitaal ook andere kapitaalbezitters toe te laten, wordt de mogelijkheid verruimd om op de vrije markt kapitaal aan te trekken. Een dergelijke diversificatie brengt natuurlijk wel het risico met zich mee dat het coöperatieve karakter van de onderneming geleidelijk verwatert, waardoor ook de voordelen ervan verdwijnen. Als het eigen personeel nog slechts een minderheid van de aandelen in bezit heeft, heeft het ook minder belang in een hoog rendement en verliest het waarschijnlijk de mogelijkheid het management te benoemen en te ontslaan. Een ontwikkeling in deze richting zou men kunnen voorkomen door, als het kapitaal-aandeel in het eigen bedrijf onder een bepaalde grens zakt, de aandelen van andere bedrijven die men in bezit heeft te ruilen tegen aandelen van het eigen bedrijf waarover derden beschikken.

Hoe scoort werknemerskapitalisme op het gebied van sociale rechtvaardigheid? Het belangrijkste effect van het werknemerskapitalisme op de inkomensverdeling is, dat alle werknemers in beginsel ook kapitaalinkomsten krijgen. Werknemers van overheids- en non-profit-instellingen dreigen daarbij echter buiten de boot te vallen. Daarnaast kunnen er grote verschillen ontstaan tussen goed renderende en minder renderende bedrijven. Deze verschillen zijn in principe echter niet gerelateerd aan persoonskenmerken (zoals opleiding, geslacht of etniciteit), maar alleen aan het bedrijf waar men werkt. Als er geen belemmeringen zijn om het opgebouwde kapitaal mee te nemen naar een nieuw bedrijf, heeft dit het voordeel dat het werknemers prikkelt in de meest rendabele bedrijven te gaan werken of, voor de meer ondernemende werknemers, in innoverende bedrijven waarvan men verwacht dat die in de toekomst zeer winstgevend zullen worden. Dit kan de (dynamische) efficiëntie van de economie ten goede komen.

Er is geen reden er bij voorbaat vanuit te gaan dat de inkomensverschillen onder het werknemerskapitalisme kleiner zullen zijn dan onder het 'gewone' kapitalisme, maar deze verschillen zullen wat meer samenhangen met eigen keuzes in plaats van met (niet of moeilijk te beïnvloeden) persoonskenmerken. Niet-werkenden profiteren alleen van het werknemerskapitaal voorzover zij in het verleden kapitaal-aanspraken hebben opgebouwd. Voor degenen voor wie dit niet het geval is – en daaronder bevinden zich waarschijnlijk de minst bevoorrechten – zal de overheid nog altijd garant moeten staan voor een fatsoenlijk minimuminkomen. Daarin verschilt het werknemerskapitalisme niet van het 'gewone' kapitalisme.

Een nieuwe fase in het kapitalisme?

In hoeverre vormen de besproken alternatieven een serieuze concurrent voor het hedendaagse kapitalisme? Het volkskapitalisme is, als er sprake is van een vrije kapitaalmarkt, al snel niet meer te onderscheiden van het 'gewone' kapitalisme en vormt

dan ook geen werkelijk alternatief. Het heeft alleen het voordeel van de evenwichtige spreiding van kapitaalbezit in de uitgangssituatie. Zonder vrije kapitaalmarkt onderscheidt het volkskapitalisme zich niet van het staatskapitalisme of communisme.

Het werknemerskapitalisme is potentieel wel een serieuze concurrent voor het bestaande kapitalisme. Het scoort veel beter op het punt van economische democratie, iets beter op het punt van sociale rechtvaardigheid (zij het niet voor de minst bevoorrechten) en doet in termen van economische groei wellicht niet onder voor het bestaande kapitalisme. Dat laatste is echter het meest onzeker, omdat tegenover enkele positieve punten van het werknemerskapitalisme (met name de overeenstemming in doeleinden tussen werknemers en kapitaalbezitters) ook enkele negatieve punten staan (met name risicomijding en minder innovatiegerichtheid).

Het feit dat er in veel landen werknemerscoöperaties bestaan die zich al jaren staande weten te houden in een kapitalistische omgeving, duidt op de levensvatbaarheid van het werknemerskapitalisme. Doordat werknemerscoöperaties minder expansief en innovatief zijn, is het echter onwaarschijnlijk dat zij particuliere ondernemingen ooit zullen verdringen. Het is dan ook niet toevallig dat zij in geen enkele (kapitalistische) economie meer dan een marginaal verschijnsel zijn.

Ten dele lijkt de oorzaak daarvan ook gelegen in de opstelling van de vakbeweging, die nooit veel enthousiasme voor de coöperatieve beweging heeft getoond. In de tijd dat de vakbonden ontstonden – aan het eind van de negentiende eeuw – was de coöperatie geen aantrekkelijke optie om de positie van de arbeiders te verbeteren. Zij waren immers veel te arm om als kapitaalverstrekkers van ondernemingen te fungeren. Verbetering van de arbeidsvoorwaarden (hoger loon, kortere arbeidstijden) en medezeggenschap via collectief overleg en inspraak op bedrijfsniveau, kregen daarom prioriteit van de vakbeweging. Bovendien stond de politieke arm van de arbeidersbeweging (de socialistische en sociaal-democratische partijen) argwanend tegenover arbeiderszelfbestuur, dat haaks stond op het streven naar politieke grip op het bedrijfsleven.

De argumenten die destijds tegen het coöperatieve systeem golden, hebben echter veel aan geldingskracht verloren. De inkomenspositie van werknemers is – mede dankzij de vakbeweging! – zo sterk verbeterd en zij hebben, zowel via de collectieve pensioenfondsen als via individuele besparingen, zoveel vermogen opgebouwd, dat het een reële optie is geworden om een aanzienlijk deel van het bedrijfskapitaal te verwerven.⁵ Het streven naar overheidssturing van het bedrijfsleven heeft veel van zijn aantrekkingskracht verloren. Bovendien zijn de werknemers van tegenwoordig zoveel hoger opgeleid en zoveel mondiger dan honderd jaar geleden, dat directe invloed van het personeel op het bedrijfsbeleid veel reëler is geworden. Juist onder (hoog opgeleide en goed betaalde) professionals is een veel voorkomende ondernemingsvorm dan ook de maatschap (denk aan advocaten, notarissen en specialisten). Ook de groeiende populariteit van het zelfstandig ondernemerschap (freelancers,

zelfstandigen zonder personeel) duidt op een toenemende voorkeur om zelf meer risico's te dragen in ruil voor grotere zeggenschap over eigen werk en organisatie.

In de vakbeweging krijgen thema's als medezeggenschap en deelname in het ondernemingsrisico nog altijd weinig aandacht. Opmerkelijk genoeg lijkt hiervoor aan werkgeverskant meer belangstelling te bestaan. Moderne managers hebben – in navolging van hun 'goeroes' – immers de mond vol van grotere verantwoordelijkheid voor hun medewerkers en pleiten voor autonome taakgroepen, zelfsturende teams, intrapreneurship en winstdelingsregelingen. Hoewel er vaak een diepe kloof gaapt tussen de uitgesproken intenties en de praktijk, lijken alternatieven voor de traditionele gezagsverhouding tussen ondernemer en werknemer in werkgeverskring toch in vruchtbaarder bodem te vallen dan in vakbondskring!

Geleidelijke hervorming van het kapitalisme

Dit roept wel de vraag op of het werknemerskapitalisme echt een alternatief is voor het bestaande kapitalisme. Uit het voorgaande mag duidelijk zijn dat het zeker geen alternatief is dat het bestaande kapitalisme geheel zal vervangen. Wel is het denkbaar dat het werknemerskapitalisme een steeds groter deel zal gaan uitmaken van het kapitalisme. Dat zou betekenen dat er, naast de traditionele vorm van (grote) particuliere ondernemingen (nv's en bv's) en (kleine) zelfstandigen, een gevarieerd palet aan bedrijven zou ontstaan die in meer of mindere mate eigendom zijn van en bestuurd worden door hun personeel. Het spectrum kan daarbij lopen van zuivere coöperaties die volledig in handen zijn van het eigen personeel tot werknemersfondsen die meerdere bedrijven bezitten en vennootschappen waarvan het personeel een groot minderheidsaandeel in het vermogen en een beperkte invloed heeft (bijvoorbeeld de benoeming van een directielid of commissaris).

Welk aandeel het werknemerskapitalisme uiteindelijk in de kapitalistische economie zou kunnen verwerven, valt moeilijk te voorspellen. Dit hangt enerzijds af van de bedrijfseconomische prestaties (winstgevendheid, groei) van de bedrijven die (deels) in werknemershanden zijn en anderzijds van het belang dat werknemers zelf hechten aan meer zeggenschap en van hun bereidheid daarvoor grotere financiële risico's te lopen.

Het werknemerskapitalisme vormt ook geen werkelijk alternatief voor het bestaande kapitalisme in de zin dat het de regulerende en corrigerende rol van de overheid overbodig zou maken. Markten waarop coöperaties opereren, functioneren in beginsel niet beter dan andere markten. Voor de voorziening van publieke goederen blijft de overheid onmisbaar. Gezien de eerdere analyse is er overigens geen reden om aan te nemen dat particuliere bedrijven die publieke goederen per se efficiënter zullen leveren dan overheidsbedrijven. Naast particuliere bedrijven en coöperatieve bedrijven blijft er derhalve ook een rol weggelegd voor staatsbedrijven.

Het werknemerskapitalisme biedt evenmin een oplossing voor onrechtvaardige

inkomensverhoudingen. De minder scheve verdeling van kapitaalinkomsten is weliswaar een belangrijk pluspunt, maar zoals opgemerkt zullen de minst bevoorrechtten daarvan niet profiteren. De overheid behoudt dus een belangrijke herverdelende functie. Zonder een goed stelsel van sociale zekerheid en een fatsoenlijk sociaal-minimumniveau zal het werknemerskapitalisme op grond van het *difference principle* van Rawls niet beter scoren dan het bestaande kapitalisme.

Nu het kapitalisme de definitieve overwinning heeft behaald op zijn meest serieuze ideologische concurrent – het communisme – lijken de voorwaarden aanwezig voor een nieuwe fase in het kapitalisme. Een fase die geen radicale breuk betekent met het hedendaagse kapitalisme, maar geleidelijk toch in een belangrijke hervorming van het systeem zou kunnen resulteren. Daarvoor is geen dramatische ingreep in de bestaande eigendoms- of zeggenschapsverhoudingen nodig. In beginsel volstaat het dat het omvangrijke kapitaal dat de werknemers in de loop der jaren via hun pensioenbesparingen hebben opgebouwd, op een andere wijze wordt aangewend en dat werknemers, via CAO-afspraken over winstdeling in de vorm van (opties op) aandelen, geleidelijk een steeds groter deel van het kapitaal van hun bedrijven verwerven. Op den duur kunnen zij daarmee ook een grotere invloed op de leiding van hun onderneming afdwingen. Langs een andere route zouden steeds meer werknemers ervoor kunnen kiezen zelfstandig of met geestverwanten een eigen onderneming te starten (bijvoorbeeld in de vorm van een maatschap). De tegenstelling tussen arbeid en kapitaal, die de afgelopen honderd jaar al aanzienlijk is verzwakt, zou daardoor steeds verder kunnen vervagen.

Deze geleidelijke hervorming van het kapitalisme is echter niet meer dan een mogelijkheid. Een mogelijkheid waarvoor weliswaar weinig formele en materiële barrières meer bestaan, maar tevens een mogelijkheid die momenteel binnen vakbeweging en (linkse) politieke partijen op opvallend weinig enthousiasme kan rekenen. Misschien is dan ook de belangrijkste overwinning die het kapitalisme heeft behaald dat we, nu er een serieus alternatief binnen bereik is gekomen, daaraan geen behoefte meer hebben ...

Noten

1. De steeds minder voorkomende familiebedrijven, waarbij de familieleden tevens de leiding in handen hebben, vormen de voornaamste uitzondering.

2. Het is overigens opmerkelijk dat Schumpeter verwachtte dat die economische dynamiek, als gevolg van de onvermijdelijke schaalvergroting, op termijn juist alleen door directe overheidsbemoeienis voldoende zou kunnen worden gewaarborgd.

3. De inkomensongelijkheid is hier gebaseerd op de zogenaamde Theil-coëfficiënt van de gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomens. De armoede, gemeten op basis van het Nederlandse sociaal-minimumniveau, bedroeg in de eer-

ste helft van de jaren negentig in de VS 12% van de huishoudens, tegenover 13% in Duitsland, 12% in België en 11% in Nederland en Noorwegen (Wildeboer Schut e.a. 2001, 96 en 134).

4. De inkomensongelijkheid is hier gemeten met de zogenaamde Gini-coëfficiënt van besteedbare huishoudensinkomens. De armoede is berekend op basis van de zogenaamde lage-inkomensgrens, die gelijk is aan de koopkracht van een bijstandsinkomen in het jaar 1979.

5. Zo bezaten de pensioenfondsen in 1999 f 497 miljard aan aandelen en deelnames, dat is de helft van de totale koerswaarde van lokale aandelenfondsen, die in 1999 f 970 miljard bedroeg (bron: CBS 2001, tabellen 5.2-16 en 5.2-23).

Literatuur

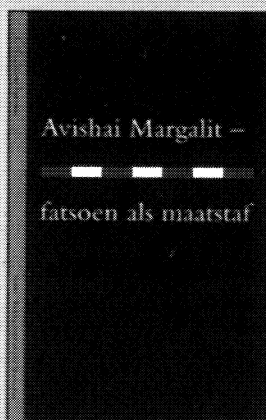
- Berlin, I. (1969) Two concepts of liberty. In: *Four essays on liberty*. Oxford/New York, Oxford University Press, pp. 118-172.
- Bowles, S. en H. Gintis (1998) *Efficient redistribution. New rules for markets, states and communities*. In: E.O. Wright, pp. 3-71.
- CBS (2001) *Statistisch jaarboek 2001*. Voorburg/Heerlen, Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Estrin, S. (1989) Workers' co-operatives. Their merits and their limitations. In: J. Le Grand en S. Estrin (red.) *Market socialism*. Oxford, Clarendon Press, pp. 165-192.
- Hardin, G. (1981). The tragedy of the commons. In: K.S. Shrader Fréchet (red.) *Environmental ethics*. Pacific Grove (Cal.), Boxwood Press, pp. 243-253.
- Hirschman, A.O. (1970) *Exit, voice and loyalty*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Keynes, J.M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. Londen/Basingstoke, MacMillan (Cambridge University Press).
- Kornai, J. (1992) *The socialist system. The political economy of communism*. Oxford, Clarendon Press.
- Okun, A.M. (1975) *Equality and efficiency. The big trade-off*. Washington (DC), The Brookings Institution.
- Rawls, J. (1971) *A theory of justice*. Oxford/Melbourne/Cape Town, Oxford University Press.
- Roemer, J.E. (1994) *A future for socialism*. Londen, Verso.
- Roemer, J.E. (1998) The limits of private-property-based egalitarianism. In: E.O. Wright, pp. 221-228.
- Schumpeter, J.A. (1943) *Capitalism, socialism and democracy*. Londen, Unwin University Books.
- Sen, A. (1999) *Development as freedom*. Oxford/New York, Oxford University Press.
- Stiglitz, J.E. (1994) *Whither socialism? The Wicksell lectures*. Cambridge (Mass.)/Londen, The MIT Press.

Wildeboer Schut, J.M., J.C. Vrooman en P.T. de Beer (2001) *De maat van de verzorgingsstaat*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.

Wright, E.O. (red.) *Recasting egalitarianism. The real Utopias Project volume III*. Londen/New York, Verso.

Avishai Margalit

Fatsoen als maatstaf

ISBN 90 5352 726 5

88 pagina's

paperback

€ 10,-

Ook in de boekhandel

Gerechtigheid, gelijkheid en vrijheid zijn idealen die moeilijk in praktijk blijken te brengen en tot ingewikkelde theorievorming hebben geleid. Met zijn boek *The decent society* (1996) slaat de Israëlische politieke filosoof en vredesactivist Avishai Margalit een andere weg in. Wat goed is, zegt hij, is moeilijk te omschrijven, maar lijden en onrecht herkennen we allemaal direct. Hij onderzoekt concrete situaties waarin mensen vernederd worden en laat zien dat het betonen van respect ons al een eind op weg helpt naar een fatsoenlijke samenleving.

Dit boek is samengesteld ter gelegenheid van de uitreiking van de Spinoza-lens aan Margalit. De uitgave bestaat uit het juryrapport, een korte inleiding in het denken van Margalit, een interview met de laureaat, en een essay van de laureaat.

www.uitgeverijboom.nl